Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Angol–Amerikai Intézet
Észak-amerikai Tanszék
4010 Debrecen, Pf. 73.

DEBRECENI EGYETEM

North American Department
Institute of English and American Studies
Faculty of Arts and Social Sciences
University of Debrecen, Hungary
Debrecen, P.O.B. 73. H-4010

BÍRÁLÓI VÉLEMÉNY

KAPPANYOS András

Bajuszbögre, lefordítatlan: műfordítás, adaptáció, kulturális transzfer (2013) című akadémiai doktori értekezéséről

Kappanyos András tág ölelésű értekezése érdemes munka, mely számos szakmai-tudományos feladatot vállal és teljesít. A 340 + 21 + 6 oldal terjedelmű dolgozatban (és a 10 oldal terjedelmet meghaladó tézisfüzetben) leírtak ismeretében bizonyítottnak látom, hogy a jelölt hozzájárul a tudomány továbbfejlődéséhez. A bírálandó értekezés alapján ugyancsak bizonyítottnak látom, hogy jelentős eredeti tudományos eredménnyel gyarapítja a tudományszakot. A munka hiteles adatokat tartalmaz. Mindezek alapján feltétel nélkül támogatom a nyilvános vita kitűzését.

A jelölt elbírálásra benyújtott munkája egyszerre fordításelméleti (azon belül retorikai, verstani, nyelvészeti, szemiotikai, fordításetikai, textológiai, esztétikai) résztanulmány, fordításkritikai értekezés, kiadásra váró nagymonográfia (egy ízben a szerző „könyv"-ként is utal saját opuszára), egy a brit/angol irodalomnak elkötelezett műfordító és fordításkritikus kiterjedt praxisának bemutató kötete, mely kitűnően teljesítene (és bízvást fog is teljesíteni) olyan szakmai-tudományos elvárásokat, melyek egyetemi vagy bármely haladó szintű oktatási programban (műfordítói) kurzusok követelnek.

Az értekezés ugyanakkor legalább két értelemben *szintézis*nek is tekinthető. Egyrészt, mint ezt a tézisekben megadott bibliográfia egyértelműen dokumentálja, léteznek azok az 1996 és 2002 között megjelent közlemények és szakmai tervezetek, elhangzott szakmai előadások, melyek mint fejezetek és alfejezetek köszönnek vissza a nagyobb léptékű munkában. Az életmű eddigi szakaszában végzett munka bibliográfiája egyértelműen tanúsítja, hogy Kappanyos András közel két évtizede foglalkozik behatóan az itt bemutatott témával. A dolgozat abban az értelemben is szintézis, hogy összefoglaló szándékkal értekezik a műfordítás-elmélet releváns kérdéseiről, dilemmáiról és megoldási lehetőségeiről.

A benyújtott opusz szakmai-tudományos jellegét és fogalmiságát ugyancsak találóan lehetne leírni az *anatómia* szóval, főleg annak az angol nyelvben rögzült és igei alakjából (*anatomize*) kifejthető jelentésében, mely egy aprólékosan vizsgált jelenség szerkezetéről, helyzetéről és az elemek kölcsönös viszonyairól, végső soron működésmódjáról szól. A dolgozat választott tárgya mindenképpen időszerű: a kultúraértelmezés (beleértve az értekezésben sokszor emlegetett „mintázatokat") és irodalomértelmezés finomításához nagy szükség van a fordítás és műfordítás filtereinek felhasználásával végzett feltáró vizsgálatokra. Az értekezés támaszkodik

Tel: 06 (52) 512-900/22737
06 (52) 512-900/22071
06 (52) 512-900/23090
Fax: 06 (52) 512-716
E-mail: ieas@arts.unidcb.hu

— és egyben reagál is — az elmúlt két évtized folyamán a nemzetközi kontextusban végbement „kulturális fordulat" eredményeire és irányaira; ebben az értelemben a jelölt érdemeit számottevő honosítási törekvés is gazdagítja. Kappanyos teljesítményének hasznosítható irányait ugyancsak szembetűnően jelzi az a mindvégig érzékelhető törekvés, hogy elkötelezetten felhasználja és továbbadja a fordítói praxisból eredeztetett szakmai-tudományos tapasztalatokat. És miközben a Shakespeare-ig ismételten visszatekintő és a 20. század közepéig terjedő vizsgálat bevonja az elemzésbe a történetiség dimenzióját is, érzékenyen reagál a fordítás igazi tárgyai, a kulturális mintázatok fogalmának a memetika felől megközelíthető megragadására; a fordításelmélet anatómiájának kibontását napjainkig vezeti fel.

Megjegyzem még, hogy Kappanyos munkája még egy olyan adományt is átnyújt az olvasónak, melynek jelentősége csak a szöveg utolsó harmadához érve világosodik meg az olvasóban: a konkrét praxis oldaláról bemutatott műhelymunka-beszámolót James Joyce *Ulysses* c. regényének legújabb szövegváltozatáról. Sőt mi több, nem csupán megannyi friss változat kihordásáról is megszületéséről kapunk adatolt beszámolót, hanem egyben bepillantást nyerünk a korábbi, nyomtatásban közreadott „hivatalos", de gyakran tévedésekkel és megbicsakló mellérendelésekkel terhelt — éppen ezért lecserélésre megérett — variációk konkrét elemzésébe. Ily módon Kappanyos munkája tartalmazza a regény legfrissebb változatának tetemes hányadát, megfelelő kommentárokkal és döntési magyarázatokkal. Ezt a kollektív fordítás eszközével elkészített *Ulysses*-fordítást a jelölt — nem minden büszkeség nélkül — a regény „legújabb, kanonikus pozícióra törekvő fordításának" (7) nevezi. Persze Kappanyos jól ismeri saját dolgozatának azt a tapasztalati következtetését, hogy adott kulturális mintázatoknak idővel új kihívói jelentkezhetnek. Tehát nincs előre lefutott érvényű, változatlanságba balzsamozott célnyelvi fordítási szöveg.

A dolgozat címe, főleg a főcímet kiadó két szó (*bajuszbögre, lefordítatlan*) szellemes, ugyanakkor talányos (le a kalappal a magyar nyelv stiláris lehetőségei előtt!). A jelölt leírása alapján az egyébként notóriusan „lefordítatlan" bajuszbögrét is el tudjuk képzelni. Sőt mi több, Kappanyos ajánlását, melynek értelmében a bajuszbögre „afféle specializált Pandora-szelence", mely „fordításelméleti problémák sorát foglalja magában", szintén magunkévá tudjuk tenni. Eszmeileg és érzelmileg egyaránt. Azt azért elvártam volna, hogy a dolgozat leginkább szembetűnő jelképe, minden paronomáziák öszvéresített tárgyiasulása a lefolytatott vizsgálat befejeztével visszaköszönt volna és keretbe foglalta volna a dolgozat narratív vonalvezetését. Megítélésemben a „tiszta nyelv" hipotetikus létét és a fordítás kiteljesítő hatását feltételező transzcendentalizált platóni gondolat aligha vetekedhet a bajuszbögre jelképes erejével.

A dolgozat címével kapcsolatban van két egyéb felvetésem. Egyrészt magában a címben jelezni kellett volna (vagy kellene) az olvasó javára, hogy ez a dolgozat kizárólag a brit-angol irodalomból veszi a korpuszát. Tehát az angolszász irodalmak egy kiválasztott részéből. A jelölt háromszor említi ugyan E. A. Poe nevét és kétszer bágyadtan idézi Robert Frost egy mondását. De ez minden, és jómagam, mint amerikanista, természetesen gyászolom, hogy le kell mondani arról a szellemi haszonról, melyet az olyan szerzők hiánya jelent, mint Melville, Faulkner, Emily Dickinson, Alice Walker. Avagy éppen a műfordítók réme — vagy kedvence

— Gertrude Stein. Bemutatok ehelyütt röviden egy olyan fordításkritikai (fordításjavító) feladványt, mely takarékosan utal arra, hogy az amerikai irodalom szövetében gyakran várható nem megjósolható kulturális rajzolatok megléte, melyek a magyarországi befogadó számára ismeretlenek, de amelyek elismert műépítő potenciállal rendelkeznek. Gondoljunk például az egykor rendkívül népszerű feketemaszkos négerimitáló minstrel show-kra. Meg az egykor ugyancsak rendkívül népszerű Erskine Caldwell (1903—1987) Georgia állam elszegényedett agrárvidékein játszódó *Tobacco Road* (1932) c. regényére. A tizedik fejezetben autóvásárlási jelenet zajlik, melyben a negyvenes éveit taposó analfabéta prédikátornő, Bessie Rice örökölt hagyatékából új autót vesz. Az eladók persze becsapják a hiszékeny vidékieket. Az egyik azt is „nyomban észrevette, hogy az ismeretlen nő orra körül valami egyáltalán nincsen rendben. Bessie-nek ugyanis nincs orrsövénye, orra helyén két nagy kerek lyuk tátong. Az eladók jól elszórakoznak az asszony fizikai rútságán, és viccelődésük minstrel show-kra emlékeztetően (*end-man humor*) oda-vissza pörög. A két előadó sugdolózik egymással, majd a fiatalabbik megkérdezi a másiktól: *Did you ever see a nose like that before, Harry?* Harry riposztszerű válasza: *Not when I was sober.* A regény magyar fordításában ez a rész így hangzik:

— Mondd, Harry, láttál te már ilyen orrot?
— Amikor józan voltam, még soha.

A fordított változat értelmileg helyes, bár az összetett mondatos megoldás nehézkes és túlságosan hosszúra sikeredett: a válasz rögtönzésszerű bemondást imitáló csattanós humora így jócskán veszít erejéből. Az eredetivel egy szótagszámban megegyező változat (*Józanon még soha!*) jobban megközelítette volna az angol nyelvű válasz talpraesettségét.

Második megjegyzésem az értekezés címét érinti: érdemes volna megfontolni azt a lehetőséget, hogy nem lenne-e célravezető az alcímben szerepeltetni a dolgozat leggyakrabban használt műszavát, a *paronomáziát*. Ugyanis az alcímben szereplő megjelölések egyike sem utal olyan ellentmondásosan, mondhatnám drámai felhangokkal, a fordítói aktus reménytelenségére, ösztönző és mégis visszavont ígéretére, kreatív szkepszisére, mint ez a fogalom. Végül is, nem erről szól az egész dolgozat? Nem ez az opusz vezérfogalma? Egyébként itt is megfigyelhető, hogy a lefolytatott vizsgálat megteremti saját fogalmiságát, mely áttételesen determinálja a szakmai-tudományos folyamat irányait és a várható leágazásokat. A dolgozat fő gerincvonala arra az érvelési struktúrára épül, amely a fordítás lehetetlenségének ellentmondásosságát erősíti. Így a vezérfogalom a görög-latin szójáték, a paronomázia. A fogalmiság nagyobb hányada közvetve-közvetlenül ezt a lexikai egységet szolgálja ki: kognitív disszonancia, forrásnyelvi és célnyelvi beágyazottság, kulturális távolság, processzus-alapú fordítás, interlingvális és intralingvális fordítás, deiktikus explicitáció, kényszerfordítás, háziasító (kontra elidegenítő) stratégia, mérce és stratégia, célnyelvi beágyazottság, nyelvállapotkövető stratégia, attitűdkövetés kontra referenciakövetés stb.

Most vegyes megjegyzések, kérdések, kérdőjelek, formai észrevételek következnek. Bár egyik megjegyzésnek sincs részletező és elmélyítő fordításelméleti sodrása, mindegyik sokat mond egy bizonyos szellemi tevékenységről, melynek fontossága netán perdöntően

kultúramentő, végső irányában esetleg közvetlenül egzisztenciális: emberi életet érintő (megóvó kontra pusztító) hatása is lehet. Az első megállapításért 1519-ig kell visszanyúlni, forrásunk a mexikói azték (náhuatl) magaskultúra. Ennek a kultúrának egyik ikonográfiai jelölője egy La Malinche nevű indián személy, feltehetően azték rabszolganő, aki a konkvisztádor Hernán Cortés tolmácsa, bizalmasa, diplomáciai küldönce volt. A kivételesen jó kommunikációs képességű nő, aki azték (azaz mexika) létére néhány évig az egykori maja birodalom területén is élt, hamarosan a legfelsőbb szinten is ki tudta elégíteni a hódítók nyelvi igényeit. Ami nem lehetett könnyű, hiszen emezeknek égető szükségük volt megbízható tolmácsokra. Malinche hamarosan tolmácsolt a náhuatl és a yucatáni maja nyelvet beszélők között és az év végén, amikor a konkvisztádorok a mexikói fővárosban, Tenochtitlánban rendezkedtek be, már elég jól beszélt spanyolul ahhoz, hogy spanyol-azték viszonylatban is oda-vissza fordítson. Mint Cortés katonakrónikása megjegyzi, „Donna Marina (Malinche másik, európaizált neve) segítsége nélkül nem értettük volna meg Új-Spanyolország és Mexikó nyelvét". Feltételezhető, hogy az őshonos népesség ezreit és ezreit mentette meg a haláltól pusztán azzal, hogy lehetővé tette a spanyolok számára a tárgyalást, mint az öldöklés alternatíváját.

Következő megjegyzésünk napjainkban érzékelhető dilemmákat és kérdőjeleket idéz. Az elmúlt három évtized során a fokozottan sokkultúrájú és poliglott Európában a fordítás kérdése előtérbe került. A globalizáció távlataival kapcsolatban több vészharang is megkondult: a centralizáció megjósolt destruktív homogenizáló hatásai okán érzett félelmek között felbukkant egy elképzelt monokultúrájú jövő fenyegetése is, mely rövid megfogalmazásban abban összpontosul, hogy a domináns kultúrák felfalják a kisebb kultúrákat. Ráadásul alig több mint egy évtizeddel ezelőtt az UNESCO nyilvánosságra hozott és térképekkel dokumentált felmérése szerint kihalás fenyegeti a világ ma beszélt mintegy hatezer nyelvének felét. Emiatt, egyre kevesebb lesz a nyelv eszközével kifejezhető teljes emberi gondolatkincs. E sivár távlatok nyomán nem meglepő, hogy napjainkban a potenciálisan fenyegetett kultúrák és szubkultúrák ellenreakciója a különbség újbóli felfedezésében jelentkezik, melyhez a megoldás egyik kulcsa éppen a kultúrák fordítása. Így látszólag a kultúravesztés gondját könnyen el lehetne kerülni: növelni kell a fordítási tevékenység volumenét. Ezt a folyamatot gátolja a fordítási tevékenység alacsony presztizse (Mario Fenyo, a *Nyugat*os Fenyő Miksa fia, nemrég megjelent, Király Béláról szóló tanulmányában épp arról panaszkodik, hogy egy nagyszabású monográfia-projekt több kötetében az általa fordított szövegek még a nevét sem tüntették fel...).

Amennyiben a kultúra transzferét, ezzel kapcsolatban a fordíthatóság kérdéskörét összefüggésbe hozzuk azzal a felvetéssel, hogy egy más nyelven tárgyiasult és a fogyasztó/befogadó szempontjából jórészt feltáratlan kulturális tér potenciális üzeneteinek címzettjéül magát a magyar befogadót jelöljük meg, a fordítás mint „átvezetés" (átvezetni = *traducere*) nehézségeinek okát nem a globalizmusban vagy a kolonializmus mai lecsapódásaiban kell keresni. Még csak nem is a kis nyelvek kihalásának veszélyeiben. Hanem elsősorban abban, hogy gyökeresen heterogén kultúrákról van szó: a magyar befogadó kultúrája teljesen más rendszer mint az, amelybe a 19-20. század domináns európai eszmei-

civilizációs kifejeződései beágyazódtak. Ilyen esetekben a kultúra fordíthatósága rendszerek közötti átvitelt, azaz átvezetést jelent (a fordítás mint rendszerek közötti transzfer).

De mielőtt engednénk annak a csábításnak, hogy fetisizáljuk a gyökeresen eltérő kultúrák közötti átvezetés nehézségeit, sietünk kijelenteni, hogy nincs olyan rendszer, melybe ne lehetne behatolni és amelynek ábécéjét el ne lehetne sajátítani. Úgy tűnik, hogy ezzel egyszersmind mintha meg is adtuk volna a *modus operandi* legfontosabb lépését. Ugyanis amennyiben elfogadjuk azt a felvetést, hogy egyrészt a transzferre váró szöveg megismerésében perdöntő előfeltétel e „szöveg" összetevőinek ismerete, másrészt, ha a magyar befogadó szemszögéből ezen építőelemek összességét sajátosan kódolt, ugyanakkor kibontható „nyelvként" fogjuk fel, a továbblépés is adott: meg kell határozni, hogy mit értünk az elsajátítandó kultúra nyelvén. A transzfer kivitelezésében — bármennyire is ellentmondásosnak tűnik — a legkevesebb problémát az a nyelv jelenti, mely mindennapos kommunikációnk eszköze, és amelynek használatában a kétnyelvű szótár segít. Azonban van egy másik szótár is, mely egy *másik nyelv* elemeit tartalmazza: a kultúra irányított, ideológiailag vezérelt kifejeződéseit, ikonográfiáját, ikonikus jelölőinek hálózatát, képi reprezentációit, ikonikus ábrázolatait, kultúrspecifikus ideologémáit, etnikus kliséit, politikai jelszavait, sztereotípiáit, önsztereotípiáit és ellensztereotípiáit. Ahhoz tehát, hogy egy másik kultúrát „olvasni" (azaz érteni, megérteni, egyszersmind értelmezni tudjunk, meg kell tanulni a célkultúra ábécéjét (*image bank*), tehát mindenekelőtt képi adatállományát és fogalmi szótárát. Többek között tehát el kell sajátítani azokat a képiesült vagy szlogenizált kultúrahordozókat, így az ikonikus ábrázolatok és imagológiai kifejeződések regiszterét is, melyek — mint specifikus és nélkülözhetetlen adatbankok — a kultúra fordíthatóságát lehetővé teszik. Optimális esetben a fordító is rábírható, hogy ezeket elsajátítsa.

A bírálatom első bekezdésében közölt szakmai véleményemet fenntartom.

Debrecen, 2014. június 11.

Dr. Virágos Zsolt
ny. egyetemi tanár
Debreceni Egyetem
Észak-amerikai Tanszék